

УДК 159.9.072

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-2.20>**О. О. Щербакова**кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків
Національної академії медичних наук»

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ АКАДЕМІЧНО ЗДІБНИХ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

Метою теоретико-методологічного дослідження було визначити завдання та напрями роботи з психологічного супроводу розвитку особистості академічно здібних учнів основної школи.

Встановлено, що академічно успішними можна вважати тих дітей, які демонструють високий рівень успішності навчання, мають високий рівень розвитку внутрішньої мотивації до навчання та пізнавальної діяльності взагалі, достатній рівень розвитку пам'яті, високий або вище за середній рівень розумової діяльності та інтелекту. Обґрунтовано, що розвиток академічної обдарованості дитини має бути елементом цілісної психологічної роботи з розвитку особистості обдарованого, академічно успішного учня. Встановлено, що сучасною пролонгованою, змістовно місткою формою забезпечення повноцінного розвитку особистості академічно здібних учнів основної школи є психологічний супровід. Психологічний супровід визначено як комплекс дій психолога (діагностичних та психолого-педагогічного впливу), спрямованих на створення соціально-психологічних умов для успішного навчання та психологічного розвитку дитини у ситуаціях шкільної взаємодії.

Визначено напрями психодіагностичної та корекційно-розвивальної роботи у межах психологічного супроводу академічно здібних учнів початкової школи: забезпечення гармонійності особистості дитини, розвиток її життєтворчих здібностей, психологічна корекція ранніх дезадаптивних схем та схема-режимів когнітивно-емоційно-поведінкового реагування.

Виявлено ознаки гармонійної особистості: цінності особистісної гармонії, духовні цінності, оптимальний спосіб життя, здатність до саморегуляції, конструктивність спілкування, самогармонізація, поміркованість інтенсивності бажань та досягнень, самостійність, задоволеність життям та стосунками з оточуючими, життєве самовизначення, життєва самореалізація, позитивність самооцінки. Визначено систему життєтворчих здібностей: осмисленість життя, життєстійкість, цілеспрямованість, пластичність, прагнення до особистісного зростання, креативність, рефлексивні здібності. Показано що ранні дезадаптивні схеми, корекція яких є одним з завдань психологічного супроводу, – це ригідні уявлення про світ, що суттєво впливають на переконання, погляди, емоції, спогади, соціальну взаємодію та домінуючі моделі поведінки. У напружених ситуаціях активація ранніх дезадаптивних схем виявляється у схема-режимах – тимчасових емоційних станах з відповідними деструктивними думками та моделями поведінки, які теж потребують корекції.

Ключові слова: академічна успішність, академічно здібні учні, розвиток особистості, психологічний супровід, гармонійність особистості, життєтворчі здібності, ранні дезадаптивні схеми, схема-режими.

Постановка проблеми. Реформування вітчизняної системи освіти, зокрема реалізація ідей та ідеалів Нової української школи, висвітлює нові аспекти найактуальнішої проблеми вікової та педагогічної психології – проблеми обдарованості та академічної успішності школярів. У наших попередніх дослідженнях було показано, що академічно успішними можна вважати тих дітей, які демонструють високий рівень успішності навчання, мають високий рівень розвитку внутрішньої мотивації до навчання та пізнавальної діяльності взагалі, достатній рівень розвитку пам'яті, високий або вищий за середній рівень розумової діяльності та інтелекту. Таких дітей було визнано обдарованими [13]. Виявлення механізмів та особливостей розвитку обдарованості академічно здібних школярів є одним з провідних завдань

психологічної служби закладів початкової освіти. Однак, як показують результати численних досліджень, значні академічні успіхи як у початковій, так і подальшій освіті не завжди корелюють із соціальним успіхом людини та рівнем її психічного, психологічного, соціально-економічного та фізичного благополуччя, отже, визначення закономірностей розвитку обдарованості учня початкової школи не може розглядатися як достатня мета наукових досліджень та практичних розробок. Безперечної актуальності та практичної значущості набуває визначення завдань та напрямів психологічної роботи з цілісного розвитку особистості обдарованого, академічно успішного учня.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розвиток особистості, яка здатна до повноцінного функціонування в усіх сферах свого буття, відчу-

ває високий рівень суб'єктивного психологічного благополуччя та досягає об'єктивних показників успішності соціалізації, є складним, довготривалим процесом, який не можна зводити до реалізації окремих корекційно-розвивальних або тренінгових програм. Сучасною пролонгованою, змістовно місткою формою забезпечення повноцінного розвитку людини, актуалізації її психічних та фізичних ресурсів, інтелектуального та особистісного потенціалу є психологічний супровід протягом певного, зазвичай тривалого часу (для учнів – це психологічний супровід процесу навчання у школі).

Одне з перших ґрунтовних досліджень феномену «психологічного супроводу» належить Ю. Слюсареву, який запропонував використовувати це поняття для позначення недирективної форми надання психологічної допомоги, особливостю якої є опора на активізацію власних ресурсів людини та розвиток і саморозвиток її самосвідомості [9].

Сутність психологічного супроводу як форми психологічної роботи у школі визначена М. Бітяновою як система «професійної діяльності психолога, спрямована на створення соціально-психологічних умов для успішного навчання та психологічного розвитку дитини у ситуаціях шкільної взаємодії» [1, с. 20]. До компонентів супроводу дослідницею віднесено:

- психологічну та педагогічну діагностику – систематичне оцінювання психолого-педагогічного статусу дитини, динаміки її психічного розвитку у процесі навчання у школі;

- створення соціально-психологічних умов для повноцінного розвитку дитини та її успішного навчання: розробку та впровадження індивідуальних, групових та змішаних програм психологічного розвитку, гнучку побудову навчально-виховного процесу у школі залежно від індивідуально-психологічних особливостей дитини;

- створення спеціальних соціально-психологічних умов для надання спеціальної психологічної допомоги дітям, які зазнають проблем у психічному розвитку та навчанні [1].

Отже, оскільки психологічний супровід можна вважати ефективною формою організації діяльності психологічної служби основної школи, особливої актуальності набуває проблема визначення змісту та напрямів психологічного супроводу розвитку особистості академічно здібних учнів.

Мета статті (постановка завдання). Метою цього теоретико-методологічного дослідження було визначити завдання та напрями роботи з психологічного супроводу розвитку особистості академічно здібних учнів в основній школі.

Виклад основного матеріалу. Аналіз результатів теоретичних та емпіричних розробок з проблем повноцінного функціонування людини дає

підстави дійти висновку, що концепцією, в якій найбільш релевантно визначено сутність та зміст показників психічного і психологічного благополуччя, є концепція гармонійної особистості О. Моткова [6; 7]. Змістовне дослідження різних теоретико-методологічних підходів до визначення ознак гармонійності особистості дозволило досліднику систематизувати їх у п'ять основних категорій: структура особистості, успішність функціонування, оптимальність прояву особистісних особливостей, позитивність стану (психічного та фізичного), оптимальність ставлення (до себе, інших людей, світу в цілому) [7].

Структурними критеріями гармонійної особистості О. Мотков вважає пропорційність, урівноваженість, узгодженість характеристик особистості, її внутрішню інтеграцію, відсутність внутрішніх конфліктів, оптимальне співвідношення самооцінки та рівня домагань, реалістичність Я-концепції, різноманітність потреб та ціннісних орієнтацій. Ознаками успішності функціонування гармонійної особистості, на думку дослідника, є соціальна та фізична адаптація, фізичне та психічне здоров'я, самореалізація, інтерес до життя, життєстійкість, впевненість у собі, саморегуляція, наявність значущих видів діяльності. Оптимальна вираженість рис та проявів гармонійної особистості виявляється у підтримці середнього рівня активності, помірному рівні емоційного збудження, адекватності поведінки поточним вимогам, оптимум мотивації. До характеристик позитивності психічного та фізичного стану О. Мотковим було віднесено: добре самопочуття, позитивний емоційний фон, низький або середній рівень тривожності, оптимізм щодо майбутніх подій. Ознаками оптимальності ставлень гармонійної особистості визначено прийняття себе та світу, задоволеність відносинами з людьми та природою, відчуття єдності з собою, оточуючими й світом в цілому [7]. Гармонійну особистість, яка відповідає названим критеріям, було визначено як «оптимально інтегровану динамічну структуру, з оптимальною узгодженістю з зовнішнім світом та з життєдіяльністю та розвитком, які відбуваються також оптимально» [6].

Емпіричне дослідження дозволило О. Моткову визначити та статистично обґрунтувати наявність дванадцяти показників (ознак) гармонійної особистості: цінності особистісної гармонії, духовні цінності, оптимальний спосіб життя, здатність до саморегуляції, конструктивність спілкування, самогармонізація особистості, поміркованість інтенсивності бажань та досягнень, самостійність, задоволеність життям та стосунками з оточуючими, життєве самовизначення, життєва самореалізація, позитивність самооцінки [7].

Для оцінки вираженості зазначених ознак та визначення інтегральної оцінки гармонійності особистості О. Мотковим створено відповідну пси-

ходіагностичну методику, яка може бути застосована для обстеження осіб віком від 15 років [7]. Отже, потреба моніторингу ознак гармонійності у процесі психологічного супроводу розвитку особистості академічно обдарованих учнів основної школи зумовлює актуальність завдання зі створення відповідної психодіагностичної методики, адаптованої для цієї вікової категорії.

Одним з найважливіших принципів психологічного супроводу навчання дитини у школі є опора на її відповідальність та самостійність, яка реалізується через створення умов для самостійного опанування учнем системою взаємин з іншими людьми та оточуючим світом, для вільного здійснення та реалізації власних життєвих виборів, побудови життєвого шляху [1]. Найвищою формою прояву здатності особистості до такого вільного, відповідального, позитивного творення власного життєвого проекту є життєтворчість.

Перше системне теоретико-методологічне дослідження феномену життєтворчості було здійснено колективом українських дослідників у другій половині ХХ ст. [12]. За визначенням Л. Сохань, наукового керівника цього колективу, життєтворчість – «особлива й вища форма прояву творчої природи людини. Це духовно-практична діяльність, що спрямована на творче планування, проектування та здійснення життєвого проекту» [10, с. 158]. Найзначущим проявом життєтворчості є мистецтво жити як «особливе вміння і висока майстерність у побудові особистістю свого життя, що базується на глибокому знанні життя, розвиненій самосвідомості й володінні системою засобів, методів, технологій програмування, конструювання і здійснення життя як індивідуально-особистісного життєвого проекту» [10, с. 158].

Поява концепції життєтворчості ознаменувала собою зміну парадигми сучасної екзистенціальної психології [5] та дозволила досягнути таких важливих результатів: поєднання в межах загального предмету психологічних досліджень проблем психології творчості, самореалізації, особистісної зрілості, саморозвитку, саморегуляції, відповідальності тощо; перехід до вищого рівня аналізу творчості як форми розвитку особистості; визначення особливої форми розвитку особистості – повноцінно функціонуючої, адаптованої людини, яка орієнтується на власний творчий розвиток.

У сучасних психологічних дослідженнях досить активно розробляються різні аспекти концепції життєтворчості.

Зокрема, В. Ямщицьким досліджено феномен «життєтворча активність особистості», яку дослідник визначив як активність суб'єкта життєтворчості, який свідомо реалізує цільовий чи смисловий аспект цілісного буття відповідно до власного творчого задуму, регламентуючись «мотивацією надлишку на підставі цілісно-

сті виявлення адаптивної, творчої та суб'єктної активності» [14, с. 252].

І. Єрмаковим та Д. Пузіковим визначено поняття життєтворчого потенціалу як форми «організації життєвого потенціалу особистості; сукупності індивідних та особистісних властивостей (та потенцій), які визначають перспективи становлення, розвитку та реалізації індивідуально-особистісної життєтворчості» [4, с. 30]. Реалізація життєтворчого потенціалу, за ствердженням дослідників, сприяє розвитку ще одного важливого феномену – життєтворчих компетенцій, які представляють собою систему «здатностей особистості до свідомого та творчого визначення і здійснення власного життя та індивідуально-особистісного життєвого проекту» [4, с. 30]. До структури життєтворчих компетенцій дослідники віднесли здатність та готовність особистості до життєпізнання, життєпередбачення, життєвизначення, життєздійснення, життєорганізації та життєвдосконалення [4].

А. Большаковою досліджено систему життєтворчих здібностей. Відповідно до двох етапів життєздійснення (побудова життєвих планів та реалізація розроблених проектів) дослідницею було виділено емпіричні індикатори життєтворчих здібностей, які забезпечують ефективність здійснення життєвого шляху: самопізнання та рефлексія, прогнозування напрямів та змісту особистісного розвитку; опанування технологіями здійснення важливих життєвих виборів, цілеспрямованість у реалізації життєвих планів, здатність до подолання тимчасових перешкод та труднощів, гнучкість у виборі засобів реалізації розроблених життєвих планів, вміння відмовитися від бажаної мети [2].

З урахуванням зазначених емпіричних індикаторів життєтворчості А. Большаковою створено психодіагностичну методику, яка дозволяє вивчати загальний рівень розвитку життєтворчих здібностей та рівень розвитку їх окремих видів: осмисленість життя, життєстійкість, цілеспрямованість, пластичність, прагнення до особистісного зростання, креативність, рефлексивні здібності [2]. Названа методика може бути використана у межах психодіагностичного складника психологічного супроводу розвитку особистості академічно обдарованого учня основної школи, однак попередньо потребує адаптації для роботи з указаною віковою категорією.

На думку багатьох науковців, важливим компонентом психологічного супроводу повноцінного особистісного розвитку дитини має стати створення відповідного підтримуючого оточення (мікросередовища). Так, С. Духновський зазначає, що одним з елементів змісту супроводу є «аналіз соціального середовища клієнта з точки зору можливостей, які воно надає, та вимог, які вису-

ває; визначення критеріїв позитивного розвитку; розробка та впровадження заходів, форм та методів психологічної роботи сприяння розвитку особистості; приведення визначених методів та умов психологічної роботи у форму постійно діючої системи, яка досягає максимально можливих результатів» [3, с. 94].

Наявність підтримуючого оточення, характеристиками якого є «надійність, передбачуваність, адаптованість до потреб клієнта» [8, с. 177] визначає необхідною умовою ефективності психологічного супроводу Н. Осухова.

Про залежність психологічного супроводу навчального процесу від особливостей того середовища, яке для дитини створили / обрали її батьки (за умов відсутності загроз у цьому середовищі), зазначає й М. Бітянова [1].

Отже, важливим напрямом психологічного супроводу розвитку особистості академічно обдарованих учнів основної школи має бути моніторинг та відповідні підтримуючі / коригуючі психологічні впливи щодо особливостей батьківського ставлення до дитини.

Евристично цінною концепцією, в межах якої описано феномени, вивчення яких дозволяє оцінити особистісні особливості дитини, які здебільшого є результатом та індикатором благополуччя батьківських впливів (іноді впливу інших важливих дорослих або кризових обставин життя), яких дитина зазнавала з раннього дитинства, є концепція ранніх дезадаптивних схем та схема-режимів Дж. Янга [16].

Поняття «ранні дезадаптивні схеми» використовують для позначення ригідних уявлень про світ, що суттєво впливають на переконання, погляди, емоції, спогади, соціальну взаємодію та домінуючі моделі поведінки. Формуються вони у ранньому дитинстві, насамперед під впливом батьків, та виявляються протягом всього життя з різною інтенсивністю. Дж. Янг та його послідовники виділяють вісімнадцять схем, які можуть формуватися у будь-якої людини з різною мірою інтенсивності: кинутість / нестабільність, недовіра / насильство, емоційна депривація, дефективність / сором, соціальна ізоляція / відчуження, залежність / некомпетентність, вразливість щодо фізичної шкоди або хвороби, нерозвинуте Я, приреченість на невдачу, особливі права / грандіозність, нестача самоконтролю / самодисципліни, підкорення, самопожертва, пошук схвалення, негативність / песимізм, завищені вимоги до себе, покарання [16; 17]. У складних або напружених ситуаціях активація ранніх дезадаптивних схем виявляється у так званих схема-режимах – тимчасових емоційних станах з відповідними думками та моделями поведінки. До схема-режимів віднесено: дисфункціональні «дитячі» режими (самотньої, кинутої, приниженої, залежної,

імпульсивної, недисциплінованої, розлюченої, впертої дитини), дисфункціональні «батьківські» режими (дорослий, який карає, та вимогливий дорослий), дисфункціональні копингові режими (капітуляції, уникнення, гіперкомпенсації) та функціональні, здорові режими (щасливої дитини, здорового дорослого) [16; 17]. Діагностика ранніх дезадаптивних схем та схема-режимів, що є індикаторами певних особистісних дисгармоній або внутрішньоособистісних проблем дитини та проблем батьківсько-дитячих стосунків, може бути джерелом цінної інформації щодо завдань та змісту корекційної, розвивальної та профілактичної роботи зі школярами та їх батьками щодо забезпечення гармонійного розвитку особистості академічно одарованих учнів основної школи.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Академічні успіхи як у початковій, так і подальшій освіті не завжди призводять до успішного життєвого самоздійснення, соціального успіху, психічного, психологічного, соціально-економічного та фізичного благополуччя. Розвиток інтелектуальної сфери та мотивації до навчання має бути елементом цілісної психологічної роботи з розвитку особистості обдарованого, академічно успішного учня.

Сучасною пролонгованою, змістовно місткою формою забезпечення повноцінного розвитку особистості академічно здібних учнів основної школи є психологічний супровід як комплекс дій психолога (діагностичних та психолого-педагогічного впливу), спрямованих на створення соціально-психологічних умов для успішного навчання та психологічного розвитку дитини у ситуаціях шкільної взаємодії. Об'єктами психологічного втручання в межах психологічного супроводу мають виступати самі діти, їх батьки, вчителі та інші значущі для освітнього середовища соціальні об'єкти.

До напрямів психодіагностичної та корекційно-розвивальної роботи у межах психологічного супроводу академічно здібних учнів початкової школи можна віднести: забезпечення гармонійності особистості дитини, розвиток її життєтворчих здібностей, психологічну корекцію ранніх дезадаптивних схем та схема-режимів когнітивно-емоційно-поведінкового реагування.

Ознаками гармонійної особистості є: цінності особистісної гармонії, духовні цінності, оптимальний спосіб життя, здатність до саморегуляції, конструктивність спілкування, самогармонізація, поміркованість інтенсивності бажань та досягнень, самостійність, задоволеність життям та стосунками з оточуючими, життєве самовизначення, життєва самореалізація, позитивність самооцінки.

До життєтворчих здібностей, які забезпечують ефективність здійснення життєвого шляху, належать: самопізнання та рефлексія, прогнозування напрямів та змісту особистісного розвитку; опану-

вання технологіями здійснення важливих життєвих виборів, цілеспрямованість у реалізації життєвих планів, здатність до подолання тимчасових перешкод та труднощів, гнучкість у виборі засобів реалізації розроблених планів, вміння відмовитися від бажаної мети.

Ранні дезадаптивні схеми – це ригідні уявлення про світ, що суттєво впливають на переконання, погляди, емоції, спогади, соціальну взаємодію та домінуючі моделі поведінки. У напружених ситуаціях активація ранніх дезадаптивних схем виявляється у схема-режимах – тимчасових емоційних станах з відповідними деструктивними думками та моделями поведінки.

Перспективи подальших досліджень мають полягати в емпіричному вивченні взаємозв'язків між ознаками гармонійності, життєтворчості й дезадаптивних схем та закономірностями розвитку академічної обдарованості учнів основної школи.

Література:

1. Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе. Москва : Генезис. 2000. 298 с.
2. Большакова А.М. Опитувальник життєтворчих здібностей. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2010. № 2 (29). С. 70–75.
3. Духновский С.В. Психологическое сопровождение подростков в критических ситуациях. Курган : Изд-во Курганского гос. ун-та. 2003. 124 с.
4. Єрмаков І.Г. Пузіков Д.О. Життєвий проект особистості: від теорії до практики. Київ : «Освіта України». 2007. 212 с.
5. Леонтьев Д.А. Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира. *Материалы сообщений 1-й Всеросс. науч.-практ. конф. по экзистенциальной психологии*. Москва : Смысл. 2001. С. 100–109.
6. Мотков О.И. Тест интегральной гармоничности личности ИГЛ-3. URL: <http://hpsy.ru/public/x6263.htm>.
7. Мотков О.И. Ценностные представления о гармоничной личности людей разного возраста. URL: <https://www.psychologos.ru/articles/view/cennostnye-predstavleniya-o-garmonichnoy-lichnosti-lyudey-raznogo-vozrasta>.
8. Осухова Н.Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях. Москва : Академия. 2007. 288 с.
9. Слюсарев Ю.В. Психологическое сопровождение как фактор активизации саморазвития личности : автореф. дис... к. психол. Наук : 19.00.01. СПб. 1992. 16 с.
10. Сохань Л.В. Складові життєтворчості. *Психологія і педагогіка життєтворчості*. Київ : Ін-т змісту і методів навчання. 1996. С. 156–203.
11. Сухоруков А.С. Жизнетворчество и формы движения смысловой системы личности. URL: <http://psychology.ru/lomonosov/tesises/cu.htm>.
12. Шинкарук В.И., Сохань Л.В., Шульга Н.А. Жизнь как творчество. Киев : Наукова думка. 1985. 302 с.
13. ЩербакOVA О.О. Психологічні особливості адаптації академічно здібних дітей до навчання у початковій школі : дис. ...к. психол. наук : 19.00.07. Харків. 2015. 228 с.
14. Ямницький В.М. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент. Одеса : ПНЦ АПН України. 2006. 362 с.
15. Arntz A., van Genderen H. Schema Therapy for Borderline Personality Disorder. Sussex, : Wiley-Blackwell. 2009. 196 p.
16. Young J.E. Schema-focused therapy for personality disorders. *Cognitive behaviour therapy*. New York : Routledge. 2002. 201–222.

Shcherbakova O. O. The psychological accompaniment of personality development of academically capable elementary school students

The aim of the theoretic-methodological research is to identify aims and directions of psychological accompaniment of personality development of academically capable elementary school students.

It is set that academically capable elementary school students demonstrate the high level of study success, have a high level of development of internal motivation to the studies and cognitive activity in general, have a sufficient level of memory development, have a high or higher middle level of intellect.

Reasonably, that child's academically capable development must be the element of integral psychological work for personality development of academically capable elementary school student.

Psychological accompaniment is certain as a complex of psychological actions (diagnostic and psychological influence) directed to the successful situations of school co-operation for successful studies and psychological development of child.

The directions of diagnostic and correction-developing work within the psychological accompaniment of personality development of academically capable elementary school students: providing of harmoniousness of child personality, development of life-creation abilities, psychological correction of early maladaptive schemes and schema modes of the cognitive-emotional-behavioral reacting.

The signs of personality harmonious are educed: values of personality harmony, spiritual values, optimal way of life, capacity for self-regulation, constructiveness of communication, self-harmonization, moderation of intensity of desires and achievements, independence, satisfaction by life and relationships with surrounding,

life self-determination, life self-realization, positiveness of self-appraisal. The system of life-creation abilities is certain: sense of life, hardiness, purposefulness, plasticity, aspiration to the personal development, creativity, reflective abilities. It is shown that early maladaptive schemes are rigid ideas about the world, that substantially influence on persuasion, looks, emotions, remembrances, social co-operation and dominant models of behavior. In tense situations early maladaptive schemes appears in the schema modes – temporal emotional states with corresponding destructive ideas and models of behavior. Correction of early maladaptive schemes and schema modes is one of tasks of psychological accompaniment of personality development of academically capable elementary school students.

Key words: *academic success, academically capable school students, personal development, psychological accompaniment, personality harmonious, life-creation abilities, early maladaptive schemes, schema modes.*